

LES IDEES DE JOAN FUSTER SOBRE ELS CONFLICTES LINGÜÍSTICS EN L'ÈPOCA ACTUAL

XAVIER SERRA

Institució Alfons el Magnànim

El tema de la llengua, de la competència entre llengües i del conflicte lingüístic ocupa un lloc molt important en el pensament de Joan Fuster. De fet, algun dels seus llibres i opuscles tracten exclusivament d'aquest tema.

Quan Fuster comença a escriure els seus primers assaigs i poemes durant la postguerra, el català és una llengua marginada i perseguida oficialment. No es permet ni l'escolarització en català, ni l'ús de l'idioma en l'administració pública, ni la seva presència normal en la premsa o la ràdio. Ni tan sols es permet que la retolació de les botigues, les etiquetes, les factures o els fullets de propaganda dels comerços siguin escrits en català.¹ No hi ha diaris ni revistes en català, tret de les que es publiquen a l'exili o clandestinament a dins del país. L'única esletxa que se li ha deixat oberta a l'idioma –a banda de l'ús domèstic i en el tracte entre ciutadans– és la literatura, i encara amb limitacions extremes de difusió i sota una estricta vigilància.

Les oficines burocràtiques encarregades de la censura de llibres treballaran durant dècades amb la consigna de con-

1. Josep BENET, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

vertir el català en una llengua folklòrica i marginal, vàlida només per a les expansions líriques i festives. I només cediran una mica quan el govern faci intents de rentar la seva imatge de cara a l'exterior. Així, després de la derrota d'Alemanya a la Segona Guerra Mundial, es relaxaran lleugerament algunes barreres. I després del 1962 hi haurà una certa tolerància pel que fa a la publicació de llibres.

Evidentment, una bona part dels comentaris de Fuster al voltant de les llengües se centren en la llengua catalana i en l'anàlisi de la seva situació i dels factors que n'amenaçaven la difusió i persistència, però també té escrits en què parla dels factors i les circumstàncies que afecten les llengües en general o, fins i tot, es permet la ironia de prendre com a punt de partida la situació problemàtica de l'espanyol o del francès.

Així, un dels seus articles, titulat «... I un senyor de Puerto Rico»,² parla de l'imparable retrocés de l'espanyol a les Antilles. O la sèrie d'articles titulada «Les llengües de demà»³ arrenca de la lamentació d'alguns intel·lectuals francesos a causa de la pressió excessiva que l'anglès hauria exercit sobre la llengua francesa des del final de la Segona Guerra Mundial. Evidentment, en parlar dels perills de retrocés que afecten dues llengües hegemòniques i invasives, com són el francès i l'espanyol, Fuster aconsegueix mostrar al seu lector que els problemes que afecten l'idioma català són problemes universals. I els mecanismes i els factors que operen en aquestes situacions, per tant, també són universals.

Les llengües sempre s'han influït les unes a les altres, siguin llengües en contacte geogràfic o no. La influència entre les llengües, en general, és positiva i contribueix a la

2. Joan FUSTER, *Examen de consciència*, Barcelona: Edicions 62, 1968, p. 187-190.

3. Joan FUSTER, *Obres completes*, Barcelona: Edicions 62, 1991, p. 363-389.

renovació dels ressorts idiomàtics. Però només és positiva dins d'unes proporcions mòdiques, dins d'uns límits assimilables. Quan ultrapassa aquests límits, deixa de ser una mera influència i passa a ser una interferència.

Fuster deia amb tota la rotunditat que el bilingüisme o el plurilingüisme com a programa públic o com a objectiu polític són sempre «una trampa». No hi ha mai una situació d'equilibri entre dues llengües o més quan són presents en una societat i es disputen un mateix espai. Sempre hi haurà una llengua hegemònica o dominant i una o unes llengües dominades. La influència d'una llengua dominant, quan és exagerada, produeix simultàniament dos efectes sobre la llengua dominada: d'una banda l'arracona; de l'altra, la corromp internament. L'arracona, o com diu Fuster, li «guanya terreny», perquè en redueix l'àrea geogràfica o les funcions. La «corromp» –Fuster utilitza aquesta mateixa paraula– perquè les interferències d'una llengua sobre una altra poden ser molt empobridores. En quin sentit?

En principi, es podria esperar que si el procés és molt intens i no troba resistències significatives, la llengua dominant acaba substituint la llengua o llengües dominades. Però no és així com sol tenir lloc el procés. Quan hi ha llengües en competència no sol donar-se el cas d'una substitució neta i clara de la dominada per la dominant, sinó que la dominada sol ser substituïda per una llengua híbrida. Aquestes llengües híbrides són llengües adulterades internament (per exemple, en la seva sintaxi) i reduïdes i simplificades (i no sols en el seu lèxic). En comparació amb la llengua que s'abandona, la llengua híbrida que la substitueix sempre resultarà esquemàtica i depauperada –i «depauperada» i «esquemàtica» són els adjectius que utilitza Fuster.

Una cosa és, per tant, la influència d'una llengua sobre una altra quan aquesta influència és mòdica i assimilable, i una altra cosa és el bilingüisme. Fuster, que era un enemic declarat de qualsevol intent d'autarquia cultural, parla en

un article titulat «Mercat per a les traduccions» del «risc del bilingüisme», que qualifica de «tenebrós», i del «monolingüisme necessari». És que hi ha un «monolingüisme necessari»? Sí, si ha d'existir un dels mecanismes més enriquidors d'una llengua, que són les traduccions literàries: «Sense abdicar de la nostra llengua, aspirem a conèixer allò que es diu i s'escriu en les llengües alienes. El lector normal, no ajudat pels avantatges del poliglòtisme, es veu obligat a acudir a les traduccions. I de més a més, la normalitat lingüística de la pròpia cultura exigeix que la gran massa de lectors es conservi monolingüe a l'hora de llegir. Llegir un autor estranger en el seu mateix idioma seria ideal per a la comprensió exacta de la seva obra: seria, en el cas que es generalitzés aquesta possibilitat, una vertadera catàstrofe cultural col·lectiva».⁴ Quan hi ha una llengua que tots coneixen, no cal traduir-la. Però hi ha, a més, un fenomen pitjor, que es presenta en alguns casos: el de la llengua interposada. Totes les traduccions es fan a la llengua dominant i, per tant, el prestigi dels valors universals i cosmopolites queden associats només amb ella. L'altra llengua, desplaçada d'aquesta funció d'enllaç entre cultures, passa a ser vista com un reducte localista i folklòric.

D'altra banda, si el bilingüisme, o el trilingüisme, són unes oportunitats tan excelses, ¿per què no veiem programes governamentals de difusió del bilingüisme a França (perquè tothom parli àrab, a més de francès), o als Estats Units (perquè els anglosaxons i els afroamericans parlin també mexicà o porto-riqueny), o a Alemanya (perquè el turc sigui la segona llengua oficial)? «En principi, l'eventualitat d'haver de “triar llengua” no sembla definir, precisament, un cas de salut social».⁵ Totes les societats que

4. Joan FUSTER, *Examen de consciència*, op. cit., p. 213.

5. Joan FUSTER, «Pròleg» a Rafael Lluís Ninyoles: *Idioma i prejudici*, Palma de Mallorca: Moll, 1971, p. 7.

no aspiren a l'autarquia promouen l'estudi de les llengües estrangeres. Cap societat lliure, però, imposa a tots els seus habitants l'obligació de parlar una llengua aliena.

Els catalanoparlants d'una banda i l'altra dels Pirineus fa més de tres segles que són forçats per l'Estat francès els uns, i per l'Estat espanyol els altres, a relegar el català a posicions marginals. Hi ha una pressió oficial que no cessa. Amb tot, el català s'ha mantingut amb un cert nervi. Amb més nervi que el bretó o l'occità... Per començar, un dels factors que deu haver influït en aquesta resistència és el fet d'haver estat una «llengua de cultura» no sols en l'edat mitjana –com l'occità–, sinó també des de les primeres dècades del segle xx. L'ús d'una llengua en els afers de l'alta cultura –la literatura, la ciència–, la salven de la dispersió dialectal excessiva i li asseguren un prestigi. Però, tot i haver assolit l'estatus de «llengua de cultura», és una llengua en perill de desaparèixer. Per què això seria una catàstrofe? Per què és catastròfica la desaparició d'una llengua?

El motiu principal és que les llengües són irreductibles elles amb elles. Són «dispositius de pensar» –segons l'expressió que Fuster repeteix– que no troben equivalència, cosa que es percep amb claredat en les traduccions. Les llengües són en l'últim extrem intraduïbles, perquè no tot depèn només de la correcció sintàctica i semàntica. A l'article «Mercat per a les traduccions», del 1962, ho expressa fent servir expressions sorprenents: «No hem de creure que, en això de les llengües –diu–, basti una gramàtica impecable per a assegurar la “fidelitat” a l'essència de l'idioma. Això que anomenem el “geni de la llengua”, i que mai no sabrem definir, és alguna cosa molt més viva i molt més inaferrable del que els policies de la sintaxi i de la semàntica poden imaginar».⁶ Els «policies de la sintaxi i de la semàntica» són els filòlegs i els gramàtics i el que vol dir és que, en definitiva,

6. Joan FUSTER, *Examen de consciència*, op. cit., p. 216.

les llengües no són intercanviables. Però en el fragment utilitza expressions com ara «geni de la llengua» –que escriu amb cometes– o «essència de l'idioma» –que escriu sense cometes–, que no són habituals en Fuster. Són un tipus d'expressions criticades per ell, quan fa la seva crítica a la metafísica i al misticisme. Per això és estrany que ara parli d'una realitat «inaferrable» i de coses que «mai no sabrem definir».

L'única explicació és que hagi acudit a aquestes fórmules metafísiques d'«essència de l'idioma» i «geni de la llengua» per explicar-se de la manera més breu i tòpica possible en un article de poques línies. Perquè el cert és que en un escrit anterior, datat el 1955, havia mostrat que disposava de fórmules expressives molt millors i molt més acordades a la seva manera de pensar. Fins i tot, s'havia distanciat explícitament de l'expressió «geni de la llengua»: «I no cal acudir –deia allí– a cap concepte, més o menys místic, del “geni de la llengua”, per tal de concloure que les llengües són, totes, irreductibles elles amb elles. La llengua, com qualsevol altre fet humà, comporta en si una limitació. I encara una altra cosa: dins una mateixa llengua, hem de tenir en compte, també, la seva historicitat. Els idiomes canvien amb el temps, es renoven incessantment. Obliden mots i se'n creen de nous; els mots que perduren poden sofrir evolucions semàntiques; la sintaxi segueix els girs variables del pensament col·lectiu. Basta posar-nos davant un text de tres-cents o quatre-cents anys enrere per a adonar-nos-en. L'obra literària és creada dins un idioma, i dins un moment concret de la vida d'aquest idioma. Resulta, doncs, que l'escriptor treballa amb un instrument de caducitat prevista. Una paraula, una construcció, en un instant determinat, poden tenir gran força significativa precisament perquè la circumstància històrica hi ha acumulat intencions particulars».⁷

7. Joan FUSTER, *Figures de temps*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1993, p. 138-139.

Les llengües comporten limitació. No ho poden dir tot. Per tant, algunes coses que es poden dir en una llengua no es poden dir en una altra, i a la inversa. A més, les paraules dins d'una llengua tenen una evolució («evolucions semàntiques»), una història al darrere, i el més habitual serà que una paraula en una llengua i el seu «equivalent» en una altra no hagin tingut evolucions idèntiques, sinó diferents. Aquestes circumstàncies històriques per les quals travessen les paraules i que es filtren en aquestes mateixes (deixant-hi com un «ressò») molt sovint són singulars i pròpies de cada idioma. Per això, experimentem que les obres literàries (que s'aprofiten més d'aquests ressons) són intraduïbles. No només per qüestió de sonoritat o musicalitat (fonètica i ritme): «La música dels mots, el ritme, la sorpresa de certes connexions, els matisos individualitzadors, el ressò que la societat concedeix al seu vocabulari, desapareixen quan un escrit és traslladat a un altre llenguatge».⁸ Hi ha «certes connexions» entre mots, i entre mots i conceptes, que són peculiars d'un idioma o grups d'idiomes i no tenen equivalent en uns altres, i hi ha «ressons» i «matisos individualitzadors» que al llarg de l'evolució d'un idioma han adquirit unes paraules. «En cada idioma, els mots aguanten significacions, a vegades extrínseques a ells, que, en un altre idioma fins i tot germà, no posseiran els seus sinònims».⁹ A aquestes significacions adherides, o associades, les anomenava també «halo significatiu» i deia que els traductors sabien per experiència que era ben difícil traslladar-les d'un idioma a un altre. La conclusió pel que fa a la traducció d'obres literàries era clara: «En traduir-se una obra, se'n perd també una part, potser no la més insignificant». La creació literària «es fa amb l'idioma, amb un idioma concret: si la'n desglossem, si

8. *Ibidem*, p. 141.

9. *Ibidem*, p. 139.

l'arranquem d'aqueix medi originari i nutrici, algunes de les seves virtualitats insignes s'esvaeixen irremeiablement». Hi ha la possibilitat que el traductor, el bon traductor, «recreï» l'obra en la nova llengua, però l'obra serà una altra.¹⁰

Però el fenomen afecta qualsevol intent de traducció, no només les traduccions d'obres literàries. I, naturalment, com més allunyades culturalment estan dues llengües, més s'agregen les distorsions de la traducció. Fins i tot traduïnt llengües que «giren en l'òrbita de l'herència grecoromana» hi ha expressions d'una llengua que no tenen un «equivalent» o una «simetria» en l'altra. Molt sovint cal conformar-se amb el que no són sinó «correspondències aproximatives».

Fuster té una concepció holista de llengües. Parlant de les disquisicions sobre el concepte marxista de *dialèctica* del filòsof francès Roger Garaudy, per exemple, digué: «Garaudy arribava a la conclusió que els xinesos parteixen d'un "altre concepte" de la dialèctica, i per això no coincideixen, no s'"entenen", amb els seus correligionaris soviètics. No es tracta d'un altre "concepte", sinó d'una altra "llengua"; o es tracta d'un altre concepte perquè existeix enmig una altra llengua».¹¹ Aquest «enmig» indica que les llengües no són una simple suma de mots i expressions. Amb tot, quan Fuster manifestava la seva convicció que les llengües condicionen el pensament, no filava gaire prim amb les metàfores i deia: «Un idioma és, primer que res, un dispositiu de pensar, de sentir, de comunicar-se, específicament determinat».¹² Sabia perfectament que eren metàfores poc subtils, però li semblava que eren entenedores: «He utilitzat el terme "dispositiu" per a referir-me a l'eficiència de l'idi-

10. *Ibidem*, p. 140-141.

11. Joan FUSTER, *Obres completes, op. cit.*, p. 381.

12. *Ibidem*, p. 370.

oma: dispositiu, doncs, en l'accepció de "mecanisme per a aconseguir un resultat". Una referència burda? Tal vegada. No ho discutiré. La lingüística actual (i en especial, els seus filòsofs) ho diria d'una manera infinitament més justa i més tècnica. Però jo he d'accontentar-me amb fórmules expeditives. Insisteixo: "dispositiu". Segons el "mecanisme" de què disposem, o de què disposarem, serà una o altra la possibilitat del "resultat". Per això no existeixen dues llengües que siguin equivalents en rigorosa exactitud. I per això, també, el major o menor domini d'una llengua condiciona (no dic "determina"), la subtileza o el vigor d'"idees", "sentiments" i "càlculs".¹³

Si les llengües són irreductibles i cada una condiciona de manera distinta el pensament dels parlants, la conclusió és fàcil de treure: quan desapareix una llengua, es liquiden unes determinades possibilitats de pensament. És fals dir que les llengües són iguals i intercanviables. La utopia d'una «llengua universal» o «llengua comuna» per a tota la humanitat sembla ara realitzable. Terriblement realitzable. De moment el món és encara ple de conflictes lingüístics: els francòfons del Canadà, els neerlandesos de Bèlgica, els idiomes postergats per la colonització espanyola i portuguesa d'Amèrica...

La llengua és, a més, un ingredient de la identitat col·lectiva i un dels factors més influents en la delimitació de les comunitats culturals: «En certa mesura, nosaltres som en la mesura que som aquest idioma». I és lògic que les llengües tinguin aquesta preeminència, perquè hi «resideix una acumulació secular de vivències i de destreses».¹⁴

«Els valencians –diu en el pròleg del seu famós opuscle *Ara o mai*– estem en perill immediat de perdre l'idioma».

13. *Ibidem*, p. 380.

14. *Ibidem*, p. 382.

Si no el recuperem, «l'alternativa no serà sinó la nostra desaparició com a poble». I cap al final de l'escrit diu: «Si els catalans, els catalanoparlants, dimitim de parlar en català, el saldo serà tenebrós. Ens convertirem ¿en què? No en “espanyols”, perquè ja ho érem per definició jurídica, molt abans. ¿En què?».¹⁵ En un poble «despersonalitzat». En un altre escrit de molts anys abans ja deia coses com ara: «Condicció imprescindible del recobrament nacional dels Països Catalans era, és, la represa de la nostra vella comunitat cultural a través de la llengua que ens fa uns».¹⁶

Fuster estava convençut que la situació per a les llengües sotmeses a pressió havia empitjorat en la segona meitat del segle xx, perquè hi havia nous factors implicats: les llengües s'havien industrialitzat. Havien deixat de ser «llengües maternes». No s'aprenien només a la llar familiar o al carrer. Ni tampoc influïen només en la tria lingüística l'escola i la literatura. Sinó que calia tenir en compte la complexitat del funcionament i la influència determinant dels mitjans de comunicació de masses: la ràdio, el cinema, la televisió... Fins i tot de la premsa, que ja no funcionava igual que a l'inici del segle xx i exigia ara fortes inversions. Això feia que la desigualtat d'oportunitats entre les llengües en competència fos més gran i més difícil de superar.

La conclusió era òbvia: per equilibrar la balança, Fuster demanava, el 1980, una planificació lingüística realista i una actuació intel·ligent i decidida dels nous governs autònoms que s'estaven gestant en aquella època: la Generalitat de Catalunya, la Generalitat Valenciana i el Parlament i el Govern de les Illes Balears. El pas més urgent era catalanitzar els mitjans de comunicació de masses. Fins i tot, creia que era més urgent catalanitzar la televisió i la ràdio que no

15. Joan FUSTER, *Ara o mai*, València: Eliseu Climent, 1981, p. 60.

16. Joan FUSTER, *Escrits sobre la llengua*, València: Tàndem, 1994, p. 15.

l'escola o la universitat. Calia començar pels mitjans públics. Crear-ne de nous, perquè l'Estat només faria petites concessions amb els que estaven sota el seu control.

Fuster no es feia il·lusions respecte de l'Estat espanyol. Estava convençut que amb la nova Constitució del 1978, i a pesar de la concessió d'autonomies, la pressió per marginar la llengua catalana continuaria. Evidentment, per contraestimar aquesta pressió estatal, caldria una política lingüística conjunta dels nous governs autònoms. Cap al final del 1980, que és quan Fuster escriu l'opuscle *Ara o mai* –que en un primer moment es publicà amb el títol *Per una cultura catalana majoritària*– aquesta acció conjunta –«conjunta» i «unànime» són els adjectius que utilitza– semblava utòpica. Era utòpica: pel desinterès dels governants de Catalunya en les operacions conjuntes i per la mala fe amb què actuaven els representants dels partits majoritaris de les Balears i el País Valencià. Amb tot, Fuster no estava disposat a quedar-se de braços plegats. Escriví el pamflet i es preocupà de donar-li la màxima difusió. Calia mobilitzar la societat. «La crisi actual –deia en el pròleg– no és comparable amb qualsevol altra que la nostra llengua ha sofert al llarg de la història. Si almenys n'arribem a tenir una consciència plena, ja començarà a haver-hi lloc per a l'esperança».¹⁷

Alguna cosa s'aconseguí. No una acció conjunta dels tres governs. Però sí un accés del català a l'administració, a l'escola, a la universitat, als mitjans de comunicació públics que gestionaven els governs autònoms. No a tots els territoris amb la mateixa eficàcia i intensitat. Han passat quaranta anys i la llengua catalana no ha desaparegut, però continua reculant. En la darrera dècada el nombre de parlants habituals ha minvat de manera alarmant. I en tots els territoris: el País Valencià, les Illes Balears, Catalunya, la Franja de

17. Joan FUSTER, *Ara o mai*. Op. cit., p. 8.

Ponent, Andorra... A la Catalunya del Nord, a penes hi resten uns centenars de parlants. La llengua es contreu geogràficament pel nord i pel sud i perd en densitat humana. I els governs francès i espanyol no sols no hi posen remei, sinó que fan tot el que poden per accelerar el procés de substitució lingüística. La pregunta és: què hi guanyaran si el procés culmina? Uns pocs milions de parlants de les respectives llengües? Ja els tenen, aquests milions. O no? Els catalano-parlants que habiten dins de les fronteres de l'Estat francès saben parlar francès. Els que habiten dins de les fronteres de l'Estat espanyol saben parlar espanyol. Els que habiten dins de les fronteres d'Andorra, generalment, saben parlar, a més del català, el francès i l'espanyol. Quin és, aleshores, el propòsit?

Bibliografia

- BENET, Josep (1995) *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FUSTER, Joan (1968) *Examen de consciència*. Barcelona: Edicions 62.
- FUSTER, Joan (1971) «Pròleg» a Rafael Lluís NINYOLES, *Idioma i prejudici*. Palma de Mallorca: Moll, p. 7-11.
- FUSTER, Joan (1981) *Ara o mai*. València: Eliseu Climent.
- FUSTER, Joan (1991) *Obres completes*. Barcelona: Edicions 62.
- FUSTER, Joan (1993) *Figures de temps*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- FUSTER, Joan (1994) *Escrits sobre la llengua*. València: Tàndem.